

**THORDAI JÁNOS EPIKTÉTOSZ-FORDÍTÁSÁNAK
STÍLUSKÉRDÉSÉHEZ***

Már az 1970-es sárospataki manierizmus-ülésszak is jelezte, s az azóta megjelent publikációk csak megerősítették azt a tényt, hogy erkölcsfilozófiai fordításirodalmunk, egyáltalán 17. századi prózairodalmunk stílusproblémái az újabb kutatások középpontjába kerültek.¹ Ami Thordait illeti: amilyen gazdag — viszonylag — a zoltárfordításának manierista költői eszközeit vizsgáló újabb szakirodalom,² olyannyira hiányzik mindenfajta értékelés Thordai prózafordításának stílusáról. Az akadémiai irodalomtörténet megállapítása („A fordított szövegtől idegen retorikai salangokat, a manierista próza feltűnő ékítményeit kerüli”)³ minden tekintetben Keserű Bálint 1963-as szövegkiadásának kísérő tanulmányára megy vissza. Keserű több helyen hangsúlyozza, hogy a szöveg „nyelvi stiláris, de tartalmi elemzése és értékelése is — más tudományágak szakembereire... vár”,⁴ s e munka elvégzéséig megállapításait nem szabad vélegesen tekinteni, egy óvatossá állítást mégis megkockáztat. Éppen ez az, amit a kézikönyv is átvett: „Az Epiktétosz-fordításban hiába keressük a zoltárfordító kissé keresett, jelző- és képhalmozó, nyugtalan stílusát, vagy prózai munkáinak bonyolult mondatfűzését. Vajon cáfolja ez a két fordítót azonosító elképzelésünket, vagy csak az epiktétosi Kézikönyvecske jellegéből, az egzakt mondanivalót tömörítő, egyszerű, gyakorlati példákkal és tegező kérdésekkel váltogató, higgadt ritmusú stílusából ered ez a különbség?”⁵ Úgy véljük, hogy afféle *terra incognitára* lépünk, amikor a fordítás stiláris problémáihoz nyúlunk.

* Ez a dolgozat mutatóvány egy hosszabb, összefoglaló jellegű munkából, amely az 1590-es évektől az 1640-es évekig terjedő mintegy fél század erkölcsfilozófiai fordításirodalmának és műprózájának stílusproblémáit vizsgálja.

¹ Csak a legfontosabbakat említve, vö. BÁN IMRE: A magyar manierista irodalom, ItK 1970. 451—465.; uő: A magyar barokk próza változatai, It 1971. (LIII) 473—500. — Uthalatunk azonban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a József Attila Tudományegyetemen készült hallgatói munkákra, elsősorban VÁSÁRHELYI JUDIT (ELTE): Újsztoikus diskurzus a Legfőbb Jóról és OLASZ SÁNDOR (JATE) e kötetben olvasható tanulmányára, továbbá TÉGLÁSY IMRE (JATE): Szenci Molnár Albert, a filológus c. kéziratban levő dolgozatára.

² Vö. VARGA IMRE: Thordai János zoltárainak forrásáról, manierizmusáról. ItK 1968. 541—554. BITSKEY ISTVÁN: Thordai János manierizmusa. ItK 1970. 527—530. ZENTAI MÁRIA: Rimay-hatás Thordai János zoltáiraiban (a jelen kötetben).

³ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 43. (PIRNÁT ANTAL)

⁴ KESERŰ BÁLINT: Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején. ActaHist-LittHung tom. III. Szeged 1963. 3—44. — Idézetünk: 22—23.

⁵ Uo. 23.

Le kell szögeznünk: vizsgálati módszerünk elvi alapvetéséül a manierizmus irodalmát tárgyaló, szinte áttekinthetetlennek tűnő szakirodalom szilárd fogódzót aligha adhat. A rabszolga-filozófus „egyszerű, ... higgadt ritmusú” stílusában nem villognak a *conzettok*,⁶ a világot néhány átfogó kategória alapján rendező embert még nem háborgatja a *megzavart egyensúlyból* („disturbed balance”)⁷ eredő, komplikált életérzés, nem lehet sajátja így „Egy a mindennapi beszélt nyelvtől, sőt az írásbeli érintkezésben általánosan használt nyelvtől eltérő mesterkelt és bonyolult, erősen arisztokratikus színezetű prózastílus... , melyet külön tudatossággal művelnek”⁸ — azaz messze áll a későreneszánsz prózának a szépet irreálisba, az erőtől duzzadót artisztikusba, a mondanivalótól feszülőt semmitmondóba⁹ hajszoló stíluseszményétől. Az antitezisszerű stíluselemek közt felszikkázó feszültség¹⁰ is inkább fordítója tollán sül ki, ezért Thordai fordításának elemzésekor a magyar manierista prózát értékelő megállapítások közül Bán Imréé a legrokonszenvesebb számunkra: „itt nem annyira a láttató képszerűségről vagy a retorikai figurák széles körű használatáról van szó, hanem a magyar köznyelv szóláskincsének, szemléleteinek sikerült mozgósításáról.”¹¹

Köztudott, bár a szakirodalom által érdemben még egyáltalán nem vizsgált probléma, hogy Szenci Molnár Albert szótára milyen hatalmas segítséget jelentett 17. századi fordítóink számára — mindenekelett a terminológiai nehézségek leküzdésében.¹² E vonatkozásban csupán két összefüggést emelünk ki. Egyrészt minden különösebb nehézség nélkül bizonyítható, hogy Thordai ismerte és használta Szenci Molnár szótárát, azaz terminológiája beépült a fordításba.¹³ Másrészt ez a szóhasználat sok szép példát nyújt arra nézve is, hogy Thordainak „megvolt az írói gyakorlata és otthonos volt a sztoa világában. ... Az epiktétoszi terminusok felbukkannak a Thordaitól sajtó alá rendezett Thoroczkai-katé kiadásának elő-

⁶ *concepto* (Sinnspiel): „ist ein Akt des Verstandes, der die Entsprechung zwischen zwei Gegenständen ausdrückt-“, idézi ERNST ROBERT CURTIUS: *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, 1967.⁶ 302.

⁷ Vö. WYLIE SYPHERT: *Four stages of Renaissance style. Transformations in art and literature 1400—1700*. Garden City, New York 1955. 117.

⁸ KLANICZAY TIBOR: *A magyar későreneszánsz problémái*. In: *Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961. 338.

⁹ Vö. ARNOLD HAUSER: *Der Manierismus. Die Krise der Renaissance und der Ursprung der modernen Kunst*, München 1964. 13.

¹⁰ „Spannung zwischen den antithetischen Stilelementen”, uo. p. 12.

¹¹ Itk 1970. 463.

¹² Thordai három kiadás között is válogathatott: Nürnberg 1604. (RMK I, 392., 393.); Hanau 1611. (RMK I, 428., 429.); Heidelberg 1621. (RMK I, 513.). — Mivel a számunkra hozzáférhető 1621-es kiadás A-tól *EXCULCATUS*-ig (Aa 3 lap) terjedően csonka, a hiányzó címszóknál a szótár 1708-as, Nürnbergben megjelent kiadását (Dictionarium Quadrilingve Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum... ab autoribus ALBERTO MOLNÁR, Szenciensi, & JOHANNE CHRISTOPHORO... Noribergae, ... Anno MDCCVIII.) használtuk. E kiadást a SZENCI MOLNÁR ALBERT nevének kezdőbetűi után zárójelbe tett évszámmal különböztetjük meg.

¹³ Csupán néhány példa a megszámlálhatatlanul sokból: *ACTOR*: „az Comoedia iaczásban való szemeli” (Thordai), „Játékbéli személi” (SZMA 1708); *AEMULATIO*: „haragh úzes keouetés” (Thordai), „Irégysegbőlvalo hövetes [!]” (SZMA 1708); *FACULTAS*: „erő” (Thordai), „ereó” (SZMA); *OPINIO*: vélekedes (mindkettőjüknél); *PRIMITIAE*: „az sengebeol való aiandekok” (Thordai), „Sengeje, Gyumulcozesnec elso Sengeji” (SZMA); *RELIGIO*: „Az Isteni kegiesseghen... szolgulat...” (Thordai), „isteni tisztelet, szolgulat, Felelem, szentseg.” (SZMA); *TEMPERANTIA*: „Magad meg tartosztatás” (Thordai), „Mértékletesség, maga megtartoztatása” (SZMA).

szavában is.”¹⁴ Sajátos problémát jelentett azoknak a szavaknak a visszaadása, amelyek a fordítás modernizáló és keresztény szemléletmódjának megfelelően nem az antikvitas megkövetelte jelentésükben bukkannak elő:

...dignus eris cōiuiuo Deorum.

...non conviva Deorum modo,...

...meriti Divini et erant, ... (c. XV.)¹⁵

...melto lész az Angialok lakodalma-hoz.

...nem cziak vendegtársok lész az Angialoknak,...

...meltan, az mint hogi Angiali mel-tosagban valanak, ... (p. 33.)¹⁶

Thordai egészséges szemléletmódját mindenestre jól jellemzi, hogy az antikvitas fogalomkörét — és ehhez mindig megfelelő, modern rokon fogalmat keresett — az újkori olvasó gondolatvilágához igazítva fordítja, s mi sem természetesebb, mint hogy a többes számban álló olymposzi istenek helyére a keresztény egyistent emeli.¹⁷

A fordítás szövegének az eredetivel való tüzetes egybevetése során az eltérések jelentős szövegyarapodást mutatnak, tehát Thordai szövege bővült. E bővítések első csoportját azok a szövegrészek alkotják, amelyek az eredeti szöveggel egybevetve *megfelelés nélkül* állnak, azonban a szövegösszefüggést a legtöbb esetben segítik, olykor kommentálják. Ezért stiláris funkciójukat másodlagosnak tekinthetjük, mert megfelelés híján a *tartalmi* összefüggésnek vannak alávetve:

Deinde examina regulis his, quas habes, et praesertim, ac in primis hac: utrum circa ea sit, quae sunt in nostra potestate. (c. II.)

Az utan visgáld megh magadban azok az regulak szent, az meliek elődbe vadnak rendelue, meliek közül elseo es leg feoueb ez, tudni illik: *megh itilni, ha az, az mit akarsz czielekedni*, azok közül valoe, az mik az mi hatalmunkban vadnak: *Auagi hogi oli, az meli ninczien az mi hatalmunkban*. (p. 29.)

tott választási lehetőség második tagját értelmezi. A fordító mondatszövegét könnyítik az effajta közbevetések: *Aszt hagiom penigh hogi...*, *aszt ielenti, hogi...*, *Mert cziak aszt adom tanacziul hogi...*, *ugi mint:...*, *tudgiad hogi...* (p. 29.). Érdekes és semmi esetre sem gyakori az a megoldás, amikor a latin eredeti a kommentárban található:

¹⁴ Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 4. Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rendezte: STOLL BÉLA, TARNÓCZ MÁRTON és VARGA IMRE. Bp. 1967. 574. A külső és belső jók megkülönböztetése (vö. uo. 578.) és fordításának szóhasználatát ugyanazt a terminológiát tükrözi, ennek filológiai igazolását nem tartjuk szükségesnek.

¹⁵ A latin szöveget az alábbi kiadványból idézem: EPICETI PHILOSOPHI STOICI ENCHIRIDION, ... Claudiopoli Apud Gasparem Helti. Anno MDXXCV. RMK II, 186. — A zárójelbe tett római szám e nyomtatvány *fejezetszáma*ra utal. (Nem lehetetlen, hogy Thordai más latin fordításokat, vagy akár egy görög kiadást is használt; ezek figyelembevételé kissé módosítanám alábbi következtéseinket is. A tanár-elődje, Chr. Francken által gondozott, kolozsvári edicioról viszont *tudjuk*, hogy Thordai ismerte, használta!)

¹⁶ A magyar szöveget a 4. sz. jegyzetben jelzett kiadványból idézem. A zárójelbe tett arab szám e kiadás *oldalszáma*ra utal. — A fentihez hasonló még: *Princeps, Imperator, Senator* (c. XX.) — *Feiedelem, Herczegh, Tanaczios Ur* (p. 35.); ... *nec eos in Romanam civitatem ascribes?* (c. XXV.) — *Auagi hogi Tisztre nem emelhetede eeket?* (p. 36.); *Vis olympia vincere?* (c. XXX.) — *Akarsze bai uiuassal giözedelmesse lenni?* (p. 38.).

¹⁷ Vö. különösen: c. XXXII. — p. 39–40: Istennel ualo szöutsegünk, az meliet kel neki szolgálnunk.

Sic et claudicatio, cruris, rectique incessus impedimentum est, non libertatis. (comm. in. c. IX.)¹⁸

Az santaságh akadalia járásodnak, nem az te szándékosnak. (p. 31.)

Máskor a bővítés szorosan az állítványhoz kapcsolódik, és a szövegösszefüggésből következik:

Sed statim ipse tecum distinguo... (c. XVI.)

Mindgiart azért te magadban választ tégi az *valosagos es velekedesből származot siralom közeot*,... (p. 34.)

Arra mutat rá, hogy *mi között* kell választani. További jellemző példák:

Memento quòd fabulę sis actor...

Tudgiad hoga ez *életbeli állapotnak véghez viteliben*, ollian vagi,...

...qualemunque velit is, qui docet.

...valamint parancziolla az Jateknak Mestere *hoga magát visellie, aszt kel czielekedni*,...

Ita si claudum, si Principem, si plebeium. (c. XVII.)

Ha *aszt akarja hoga* mint sánta, *ugi viseld magadat, aszt miueid*. Ha *ugi*, mint Feiedelem, *mint Feiedelem*. Ha *ugi* mint paraszt ember, *mint paraszt ember*;... (p. 34.)

...sed opinionem de eis tanquā contumeliosis conceptam. (c. XXI.)

...hanem affeol az ember feleol valo velekedes teszi *aszt, hoga magad feleol ugi itili*.

Nā qui valebit tantū is, qui fores nō frequētat... (c. XXVI.)

Mert, hoga böcziültessek az annýra, az ki *köszeöntesnek okaert* nem niomia valakinek küszeobit:... (p. 37.)

...in prōptu illud statim est: Ita fieri solere. (c. XXVII.)

...mindgiart igi szoktunk szollani: *Az teoredekeni edeniek közül valo volt*. (p. 37.)

...mortem significari constat,... (c. XXXIII.)

Abbol te mindgiart azt magiarazod, hoga halalod keouetközik,... (p. 41.)

Az ilyen értelmező jellegű bővítések jórészt abból erednek, hogy a rendkívül tömör latin szöveg határozóit és névmásait, amelyek sokszor csupán visszautalások egy-egy mondatrészre, a fordító kénytelen „feloldani”, azaz ki kell fejtenie az illető mondatrész teljes tartalmát. Ez az egyik legfőbb oka a szöveg fellazulásának. Így jár el pl. olyan adverbiumok fordításánál, mint amilyen az *alioqui* (három esetben is),¹⁹ vagy az *intrinsicus*:

Cauebis autem ne *intrinsicus* etiam congemiscas... (c. XVI.)

...cziaik hoga megh lásd, hoga *belseo-keppen es szübeol származot fohaszko-
dással vele eggít* ne nyegý. (p. 34.)

De hogy a szövegösszefüggés világos legyen, ezt kell tennie az oly gyakran előforduló a) *mutató*, b) *határozatlan* és c) *kérdő* névmások esetében is:

a) *Sin illi profuturus, haec abieris*:...
...per que *illa* sim amissurus (c. XXV.)

Hoga ha *ezeket az Josagokat* elveted azért, hoga *hazadnak hasznali*,...
...az meli által *hiedelmemet es szermetessegemet* el veszsem. (p. 36.)

¹⁸ Epict. id. kiad. D2b.

¹⁹ ...*alioqui*... (c. VI.) — ...*mert ha szörnüi volna*,... (ti. a halál) (p. 30.); ...aut *alioqui* florentem,... (c. XX.) — Auagi *böcziületes hír neuüben elő embert lác*;... (p. 35.); ...*alioqui* tremens eum accedes. (c. XXIII.) — *Mert ha eszt nem miueid, félue, reszketue mégí az iöuendölöhez*. (p. 40.)

b) ... nihil inter *quemuis* euentum interesse, ... (c. XXXIII.)

Sed non *quiduis* dicemus: ... (c. XXXIV.)

c) ... considera *cuiusmodi* sit res: ... (c. XXX.)

A példából kitetszik, hogy Thordai változatos formákat használnak minden esetben, sőt a két határozatlan névmás fordításakor megoldása bravúrosnak mondható: választó szerkezettel ill. szemléletes fordulattal érzékelteti a bizonytalanságot. Remek stílusérzékére vall az a megoldás, amikor a mondatban háromszor előforduló, értelmi nyomatékként szereplő névmást a mondat belsejében három utalószóval, majd a mondat végén elhelyezett, a nyomatékos jelleget végképp megerősítő mellékmondatdal adja vissza:

Putasne te haec agressum *aequè* posse edere, *aequè* bibere, *aequè* fastidiare? (c. XXX.)

... semmi küleombseg ninczien *imez*, *vagi amaz* teortenendö dologh keoszt: ... (p. 40.)

... es ne mindent mondgi az *mi* teortenet szerent *nyeluedre foliamodik*. (p. 41.)

... gondold megh először *menemü*, es micziodas az a' dologh, az *melihez te akarsz fogni*, ... (p. 38.)

Itilede magad feleol, ha arra adod magadat, hogi *ugi* ehétel, *ugi* ihatol, es *ugi* türhecz, szenedhecz, az *mikeppen az dologh keuannia*? (p. 39.)

A szöveg bővülését eredményező nyelvi megoldások második csoportja egészen más természetű. A legfeltűnőbbek szinonimái. Már-már úgy tűnhet, jó részük azért kerül egy-egy latin szó megfelelőjeként a szövegbe, mert Thordai úgy érzi, az egy szóval történő fordítás kevés a jelentés megragadására, tehát mintha szűkösnek érezné a meglévő terminológiát. Ez azonban aligha lehetséges, hiszen — mint erre már fentebb utaltunk — Szenci Molnár szótárának birtokában tömörebb magyarrításra is lehetősége nyílt volna. Másrészt nem tekinthetjük megnyugtató válasznak azt a tényt sem, hogy a magyar fordításirodalom késő-középkori alkotásai fejlett szinonimikával rendelkeznek. Thordai ugyanis a későrenezászi irodalomnak a szinonimákat hajszoló korszakában is csekély kivétellel mindig két tagból állókat használ. Szinonimáinak jó része ezzel — amellet, hogy a szöveg érzelmi feszültségét fokozza³⁰ — parányi feszültséggőccá is válik.²¹

³⁰ HEINRICH LAUSBERG: Handbuch der literarischen Rhetorik, I—II. München 1960. 331. § 651. (*synonimia*)

²¹ Vö. LAUSBERG 241. § 443. (*dispositio*) Igei szinonimáinak mintegy a felében nincs meg ez a feszültségkeltő jelleg: *quo pacto istud accipis?* (c. XXV.)

Quam rectè dicit Socrates?

... *aeque fastidiare?*

Aut in internis elaborandum, aut in externis: ... (c. XXX.)

... *quam custodias:* (c. XXXIV.)

Mikeppen veszed, hogi érted eszt? (p. 36.)

Meli beolczen szol, beszel Socrates... (p. 38.)

... es *ugi türhecz, szenedhecz*, ...

Auagi arra kel adnod magadat, hogi elmedet *giakorolliad*. Auagi hogi az külseo dolgokban *légi foglalatos* ... (p. 39.) Ez egyben szép példa a sztoikus terminológia használatára is, vö. a Thoroczkai-katé előszavával: „Az külső jok à mellyeket az Isten kegyelmednek adott, ... à belső jok, ... az mely által ... [etc.]”. RMKT XVII. sz. 4. köt. 1967. p. 578.

... az melliet *megh örizz es megh tarcz*, ... (p. 41.)

Igei szinonimáiban ez egyrészt abból ered, hogy a) a cselekvés egyszerűségét ill. gyakoriságát kifejező igeárokat szerepeltet együtt, s ezáltal az utóbbiak mintegy nyomatékosítják az előzők jelentését:

...atque adeo, si res ista tulerit, *con-*
gemiscere. (c. XVI.)
...datam personam bene *effingere*...
(c. XVII.)
...qui conviciatur aut *verberat*... (c.
XXI.)

Ez mellett, hagi ha keuantatik, *sohaicz,*
es sopankodgial eggiüt vele... (p. 34.)
...az te neked rendeltetet szemelt, iol
ki ábrazoluan, megh mutassad. (p. 34.)
...az ki szidalmaz, vagi *üt, ver:*...
(p. 35.);

b) másrészt abból, hogy ok-okozati, tehát belső, lényegi kapcsolat van közöttük, s ennek a felismerése, felfedezése adja a stiláris többletet:

Sin eis succubueris... (c. XXIII.)
...eorumque causas *fugiant.* (c. XXXII.)
Sed ratio tamen subest:... (c. XXXIII.)

Ha penigh *el ereszted magadat, es eröt*
vehetnek raitad,... (p. 35.)
...es annak okaitol *irtozzék es fus-*
son;... (p. 40.)
Mas feleol penigh az okossagh aszt
mutattia es keuania,... (p. 41.)

Névszói szinonimáiban nem lehetó fel ez a feszültségteremtó szándék,²³ ígét névszói²³ vagy névszót igei szinonimával nagyon ritkán fordít. Határozót használ szinonimaként,²⁴ és kihasználja az etimológiai-hangzásbeli változtatások apró stíluseszközzeit is. Érdekes feszültséget indukálnak ezek az erősítések, amelyek egészen meglepő és finom hangzásbeli formákra adnak lehetőséget.²⁵

...statim clamat; Hei mihi, ó me mi-
serum. (c. XXVII.)
...appetitus leuitatem secutus. (c.
XXX.)

Jai veszek, oh szegeni feiem. Igi *kiált-*
biált. (p. 37.)
...*imillien amollian* keuansagod utan
indultal. (p. 38.)

Mi lehetne jellemzőbb egy későreneszánsz prózáiróra, mint jelzőhasználat? Valóban: Thordai ezen a téren kisebbik öccse a merész és telibe találó jelzők mesterének, Pázmánynak — Szenci Molnár mellett, aki Thordaiéhoz hasonlóan visszafogott, ám helyenként pazar pompájú jelzőivel akár mestere is lehetett. Két dolog tűnik szemünkbe fordítónk jelzőhasználatát vizsgálva. Szívesen tesz kifejező, érzékletes jelzőt olyan szavak elé, amelyek az eredetiben önmagukban, kiemelés nélkül állnak:

²² Pl. unde *supercilium* istud? (c.
XXIII.)
...et oderis illarum rerum *authores.*
(c. XXXII.)
Modus pecuniae corpus est unicui-
que... (c. L.)
²³ Pl. ...eò quò *decet,* traducito.
(c. XXXIV.)
Quae corpori serviunt... (c. XXXVII.)

²⁴ Pl. Alioqui primum *alacriter*
eam suscipies: (c. XXIX.)
tremens eum accedes. (c. XXXIII.)

...honnet jöt ez *gögös keueli Mester?*
(p. 35.)
...es azoknak *okat, s authorat* giüleol-
lied. (p. 40.)
Mértéke kinek-kinek *ioszágának, mar-*
haiának az test,... (p. 43.)
...fordicz arra, az mi *kellemetes es*
tiszteseget. || Az melliek az test *tap-*
lálásara, es takargatasara néznek,...
(p. 42.)
Ha eszt nem mieuled, először ugian
sereniën, es hiuen kezdesz ahoz,...
(p. 38.)
...*félue, reszketue* mégí az iöuendölö-
hez. (p. 40.)

²⁵ Vö. LAUSBERG, i. m. 322. § 637. (*annominatio*)

... non tolerasti eius insolentiam in ingressu. (c. XXVI.)

Vigilandū est, laborandum, à tuis recedendū à puero contemni, ... (c. XXX.)

Itt a határozó-sor fordításában remekel:

... castè,
non luxuriosè,
nec indiligenter,
nec sordide, ... (c. XXXII.)

Más példák:

... ut consiliarios, ...

Noli ... afferre vel appetitionem, vel auersationem: ... (c. XXXIII.)

A re venerea, ... (c. XXXVIII.)

De talán még ennél is jellemzőbb, hogy az eredeti mű dísztelen stílusának csekély számú jelzőjét majdnem mindig felnagyítja, erőteljesebbé, olykor maximálisan felfokozottá teszi:

Sic nihil umquam *humile* cogitabis ... (c. XXI.)

Religionis erga Deos immortales *praecipuum* illud esse scito, ... (c. XXXII.)

Magno igitur animo Deos, ... accedito. (c. XXXIII.)

... ad *maiozem* venito vatē Pythium, ... (c. XXXIII.)

A szinonimákhoz hasonlóan a jelzők esetében is a kettős jelzős szerkezeteket kedveli, amelyek a klasszikus rétorika szabályai szerint a tökéletesebb jellemzésen kívül feszültségteljesebbé is teszik a szerkezetet.²⁶ Azonban nemcsak jelzőinek felfokozott intenzitása avatja őt jellegzetesen későreneszánsz íróvá, hanem a fordításában felbukkanó képek — metaforák, megszemélyesítések — érzékletes, színes jellege is. Megoldásai messzire távolodnak az eredeti szöveg puritán egyszerűségétől. A zoltárfordító stílusművészetének ismeretében aligha vonható kétségbe, hogy tudatos stílári erőfeszítés eredményeként, egy már csiszolt költői szemléletmód következtében kerültek a fordításba.

... copiis omnium rerum *circumfluentem*, ...

... *animo* vivere *perturbato*. (c. XII.)

Nem szeretted valakinek az bé menettel keozben *embersagtelen, keueli* negedesseget. (p. 37.)

Edes álmatad meg kell szakasztanod, niughatatlankodnod kel, *edes* szüleidteol meszsze kel tauoznod, szolgaczkadtol meg utaltatol, ... (p. 39.)²⁶

... *tiszta* artatlansagban,
nem *buaia* fertelmességben,
vagi *rest* tuniasagban,
vagi *ondok* feosueniségben. (p. 40.)

... ugi mint *nagi io tanacziot adható* Urhoz.

... ves ki szüuedből minden *keuano* vágiodast, es *megh utaltato* irtozast. (p. 40.)

Az *buaia* keozeosülesteol ... (p. 42.)

Es igi leszen, hagi soha semmi *cziekely ala valo dolgot* nem gondolsz, ... (p. 35.)

Az Isteni kegiessegeben es szolgatban, tudgiad hagi *legh nagiob és kiualtkuppen valo* tiszted es hiuatalod ez, ... (p. 39.)

Annakokaert *batron es nagi szüuel* meny az Istenhez, ... (p. 40.)

... az Pythius Apollot, az ki *igen nagi es hires* ..., köuessed ez dologban, ... (p. 41.)

... *torkig üluen* az gazdagsagban, ...

... szübeli haborusaggal élni. (p. 32.)²⁸

²⁶ A stílushatást fokozza a dísztelen gerundiumok érzékletes igei fordítása és a kicsinyítőképző használata is.

²⁷ Vö. LAUSBERG, i. m. 342. § 678. (*epitheton*)

²⁸ Vö. Ac oratione quidem tua eius *perturbationi subservire* ne dubita. (c. XVI.) — Es az mit érsz szoual, ne restelliad az *haboru szüuet vigasztalni*. (p. 34.)

Némely megoldásában mintha Rimaynak Cicerótól kölcsönzött tanácsát fogadná meg: „Én, úgymond, a tolmácsolásba vagy magyarázatba, akit a Görögök egy igivel, szóval írnak vagy mondanak, nem lehetvén egyéb mód benne, s nem mondhatván is én egy Deák szóval azt, több igével szoktam ugyanazont kimondanom és tolmácsolnom”.²⁹

Cum eiulantem quēpiā videris...

Istum affligit non casus ille...

...ut existimes *versari eum in malis* ob externa... (c. XVI.)

Invictus esse potes, si in nullum certamen descendas:... (c. XIX.)

...qui amico in vitę periculo non succurrisset. (c. XXXIII.)

Helyenként aztán a fordítói lelemény mögött bizonyos társadalmi szemléletmód is följelk:

Convivia externa et popularia deuita. (c. XXXVI.)

Természetesen nem mindig sikerül a találó képet tömören megfogalmaznia:

Si quis corpus tuū *permitteret obui*o cuique,...

Tu verò, qui animum tuum *cui*libet permittas,... (c. XXIX.)

Ezzel szemben a „szigorúbb” imperativuszt egy szó beillesztésével remekül érzékelteti:

...taceto. (c. XXXIV.)

Mesteriek fokozásai ill. erősítései. Epiktétosz tanító szándékú tanácsait úgy fordítja, hogy — miként majd alábbi példánk mutatja — érzékelteti a lélektani folyamatot, a másik idézet pedig bizonyíték arra, hogy a megfelelő szövelezés, még ha bővíti is a szöveget, mennyire telibe találja a szűkszavúan közölt fordítói szándékot. Mindkét esetben a harmadik tagra kerül a fő nyomaték.³¹

...fore ut *impediari*s, *lugeas*, *perturberis*... (c. I.)

Risus ne sit multus, neque propter multa, neque effusus. (c. XXXV.)

Mikor valamely *giászban* leuő embert latandasz hogi *sir*, *keseregh*,... (p. 33.)

Ennek nem az szerenczietlenségh *maria giomrát*,... (p. 34.)

...hogi azt itilnęd affeleol az ember feleöl, mint ha *valoba niaualiaba volna*, es nem az külseo iokert *kesergene in-kab*. (p. 33—34.)

Giöszhetetlen lehecz, hogiha senkiuel *taborba nem szállasz*;... (p. 34.)

...a’ ki *veszeo fejen valo* barattianak... (p. 41.)

...az *sült parasztokkal való* vendegseget el tauosztasd. (p. 42.)³⁰

Ha valaki az te testedet *valami utadban read talalo* embernek *birodalma és veresege alá adná*:...

Hát te mikor az te elmedet *valameli szemed eleiben akadonak hatalma alá ereszted*,... (p. 38.)

...halgas *veszteg*. (p. 41.)

Tehat ez köuettekiz hogi *megh bántó dol, bankodol, megh haragszol*,... (p. 28.)

Se sokat ne *mosoliggy*, se minden dologon ne *neues*, se nagi *hahotau*al ne *kaczaggy*. (p. 41.)

De nemcsak képalkotó fantáziája révén válik a zsoltárfordító az Epik-

²⁹ Rimay János Összes Művei. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1955. 434. 114. sz. levél. I. Rákóczi Györgyhez, 1629. május 25. — Idézetünk: p. 436.

³⁰ Vö. ...ne forte in *vulgarem consuetudinē* prolaberis (c. XXXVI.) — az *paraszsághoz* ne szokial... (p. 42.)

³¹ Vö. LAUSBERG, i. m. 246. § 451. (*modus per incrementa*)

tétosz-fordító rokonává. A mondatstruktúrák átrendezése terén is olyan stílárís tudatosságról tesz bizonytságot, ami a képszerkesztő invenciával párosulva e téren is a későrenewszánsz próza képviselőjévé avatja. Furcsa, csak e korszak szerkesztőművészetével épített mondata az egyik bizonyíték erre:

Nā quae in tua potestate non sunt, ea in tua potestate esse vis, et aliena esse tua. (c. XIV.)

Mert az melliek az te hatalmadban nincziének, hagi azok az te hatalmadban legiének; es az melliek masé, hagi tyeid legiének, aszt akarod. (p. 33.)

Ép nyelvérzékkal nyúl a kettős tagadó mondatokhoz:

...nemo est, quin dicat, ... (c. XXVII)

Itt mindenek aszt mondgiak, ... (p. 37.)

Összevonással a kérdőmondatnak magyaros lejtésű, a felszólító árnyalattal vegyülő formát ad:

Nunquid igitur natura cū bono patre coniunctus es? Non, sed cum patre. (c. XXXI.)

Hallode, az természet nem io Atiahoz, hanem edgi általliaban, cziak Atiahoz kötelezet. (p. 39.)

Leleményesen oldja fel a tömör gerundivumos szerkezetet is:

...noli consulere vatem, sint ne defendendi? (c. XXXIII.)

...ne kérdgi az ieüendő mondatol tanacziot, ha kelle, auagi nem kelle veszedelemre adnod te magadat; ... (p. 41.)

Nem sokszor ugyan, de előfordul, hogy a mondatstruktúrát alaposan átrendezi:

Statim te para, quasi futurū sit, ut deridearis: ut multi te subsannēt: ut dicant, te subito Philosophū extitisse: ut rogent, unde supercilium istud? (c. XXIII.)

Tudgiad mindgiarast hagi magadot ahoz keszitetted hagi megh neuetessel, es sokaktol megh gugoltással,³² mert eszt fogiak mondani: Hirtelen tamat ez beolcz keosztünk: De honnet iöt ez gögös keueli Mester? (p. 35.)

a) Értelmező bővítésként főmondatot iktatott be (*Tudgiad ... hagi ...*);

b) a négy *ut* kötőszó közül egyet fordít csupán *hogy-gyal* (*hagi megh neuetessel, ...*), egyet mellérendeléssé old fel (*es sokaktol ...*), egyet okhatározói alárendeléssé (*mert eszt fogiak ...*), végül az utolsót a mondat élénkítésére szolgáló ellentétes mellérendeléssé (*De honnet iöt ...*);

c) egy kivétellel (*deridearis — megh neuetessel*) megváltozott a mellékmondatok állítmányának száma és személye is. Változtatásnak fogható fel az utolsó tagmondaté is, hiszen az elvont fogalmat megszemélyesítéssel cseréli fel.

Az elmondottak alapján önként adódik a kérdés: milyen fokú szerzői tudatosság állhat ezek mögött a stílusmegoldások mögött? Hogy erre választ adhassunk, nézzünk egy „ellenpéldát”:

Si quid proficere vis, ne recusa quo minus ob res externas amens, et fatuus habearis. Ne quid scire videri velis. Quod si quis alijs esse videaris: ipse tibi diffidito. Scito enim non facile esse, et institutū tuum in eo statu, qui

Ha erkeolcziödben iobbulni akarsz, ne band mikor esztelennek, vagi bolondnak itiltetel az külseo iokert. Ne lattással beolcznek lenni, ha szinte lattatolis valakinek lenni, ne hid el magadat; Mert tudgiad aszt, hagi nem kőniü

³² *guggol*: „gúnyol, gúnyolva szidalmaz”. Cz.—F. II. 1864. 1130.

sit naturae cōveniens, conservare, et res externas amplecti: sed aliter non posse fieri, quin is, alterum qui curet, alterum negligat. (c. XIII.)

dolgh az te természeted szerent valo itiletetedis meg eörizned, s — egiebeknekis teczened; Mert szükséggh hogi, az ki egire visel gondot, mást el feleiczien. (p. 32.)

A fordítás mindössze néhány árnyalatban tér el az eredetitől. Tömör, igyekszik visszaadni a lényegét — és meglepően szűkszavú. A tartalmi hűségnek ez a minden stiláris csillogástól óvott megőrzése egészen *más szín* a fordításban, mint az, amelyet eddig bemutattunk. Ez „a másik” Thordai. Ez az a stílus, amely mintegy ellenpontozza stílusművészetét: egy hangon szól, hogy meghalljuk a sokszólamúságot. De ez csak a fordító *egyik* arca. A *másik*: a stílusművésze. A stílusnak azé a mesteréé, akinek képi-mondatszerkesztési megoldásai nagyfokú tudatosságról és mesterségbeli tudásról tesznek tanúbizonyosságot. Ez a *teljes* Thordai: a szigorú filológus és a kifogyhatatlan stílusinvencióval rendelkező, de fegyelmezett manierista művész. Ez a kettősség vonul végig fordításán, ez az, ami a zsoltároskönyv mellett kiváltja csodálatunkat.

Úgy véljük, hogy az elmondottak alapján a zsoltárfordító és az Epik-tétosz-magyarító Thordai János személyének azonossága bizonyosra vehető. Unitárius papként abba a Keserű Bálint által kimutatott és „protestáns ortodoxiánk későhumanista vallási ellenzékének”³³ nevezett irányzatba tartozik, amely — másokkal együtt — oly izgalmasan színezi a 16. század végi főnemesi és ortodox kálvinista újsztoikus irányt.³⁴ Prózasztílus része annak az anticiceroniánus hullámnak, amely Európában a 16. század második felétől, elsősorban Justus Lipsius hatására jelentkezik, s amely nálunk a 17. század negyvenes éveinek elejéig érezhető.³⁵ Ez az anticiceroniánus stílusmozgalom azonban nem felekezethez, hanem inkább bizonyos „szellemi nivåéhoz” kötődött. Így kerülhetett vonzáskörébe Thordai is, aki mint unitárius kívül állt a protestantizmus nemzeti és nemzetközi hálózatán, és szellemi attitűdjét Kolozsvár különös szellemi atmoszférája is színezhette.

Az európai Cicero-ellenesség hatása nálunk az 1620—1630-as években érződik legerőteljesebben, tehát azokban az esztendőkből, amelyekre Thordai fordításának keletkezése is datálható. Ezért fontos azoknak a kapcsolatoknak a felderítése, amelyek a Lipsiust elsőnek befogadó későhumanista-főnemesi-nemesi „első nemzedék” és e között az erdélyi protestáns-későhumanista ill. antitrinitárius patrícius-értelmiség között fennállhattak. Mindenesetre az, hogy itt két „nemzedék”-ről beszélünk, az egész hazai újsztoikus-anticiceroniánus mozgalom határait is kijelöli: Baranyai Decsi Sallustius-fordításával valami új kezdődött — ám a Laskai János tanuló társaként peregrináló Medgyesi Pál „elítéli már a korabeli református egyházi irodalom »udvari piperé«-jét”,³⁶ azaz vele megint valami új indul útjára.

³³ KESERŰ BÁLINT: Újfalvi Imre és a magyar későrenezánsz. Acta Universitatis Szegediensis. AHistLitHung VIII (1968) 3—16. — Idézetünk: p. 16.

³⁴ Vö. KLANICZAY TIBOR: i. m. in: Reneszánsz és barokk. 308—309. ill. 323.

³⁵ Vö. MORRIS WILLIAM CROLL: Juste Lipse et le mouvement anticiceronien à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle, Revue du XVIe Siècle, 1914. 200—242.

³⁶ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 235. (BÁN IMRE)

Elemzésünk tanulságait levonva: úgy látjuk, hogy az említett európai stílusmozgástól érintett fordítók munkásságával kapcsolatban — élükön az Erazmust csodáló Baranyai Decsivel, köztük Háportoni Forró Pállal,³⁷ Salánki Györggyel és Thordaival, Laskaival — éppen a magyar műpróza-stílus tudatosságának kérdése vetődik fel. Véleményünk szerint Bán Imre megállapítása, aki hosszú idő után elsőként nyúlt a 17. századi prózastílus kérdéséhez, e vonatkozásban túl sommás.³⁸ Thordai fordítói teljesítményt vizsgálva talán sikerült jelezniük, hogy — s legyen ez szerény anticipáció is egyben — a 16—17. századi magyar műpróza stíluskérdései további kutatást kívánnak és érdemelnek.

László Merényi Varga

THE PROBLEM OF STYLE IN THE EPICETOS-TRANSLATION
BY JÁNOS THORDAI

János Thordai (ca. 1597—1636) was an interesting figure of the late humanist Unitarian intellectual stratum of Transylvania. After studying in Germany, as a teacher in Kolozsvár he translated King David's *Psalms* and the *Enchiridion* written by Epictetos.

The present study, as a part of a larger work, is an attempt to argue that not only Thordai's Psalm-translations (as recently claimed by a number of studies), but also this translation (made between 1626 and 1636) is characterized by the marks of the late Renaissance prose style. The connecting sentences of his work resolve the conciseness of those of the original, and his synonyms support a tendency to produce local centers of tension. His epithets are opulent and on several occasions heightened, his images (metaphors, personifications) are suggestively composed. But besides these characteristically late Renaissance qualities of style there is also another, stricter and more exact method of translation, the method of the erudite philologist. This appears in his endeavours to preserve the exactness of ideas, without all the pomp and splendour. These two profiles *together* reveal the true face of the translator.

Thordai's translation is a part of that European anti-Ciceronian movement of style which had already appeared in the second half of the 16th century in Europe — in the first place as a consequence of Justus Lipsius's activity, and this translation also proves that we must assume much more consciousness in the translations by the authors of Hungarian artificial prose of the 16th and 17th centuries, than formerly supposed.

³⁷ Akinek Curtius Rufus-fordítása „a magyar nyelvű humanista műpróza leg-érettebb emlékei közé tartozik” (PIRNÁT ANTAL megállapítása az előző jegyzetben idézett műben, 84.), s akinek neve elő sem fordul „A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig” c. kiadványban! (Bp. 1972.)

³⁸ „A régi magyar próza szerzői részéről kevés elméleti tudatosságot állapíthatunk meg...” It 1971 (LIII) 500.